

O'zbek Tili She'riy Matnlarida Til Birliklarining Semantik- Uslubiy Xususiyatlari

Sindarov Kaxramon Tolliboyevich¹

Annotatsiya: Ushbu maqola hozirgi kunda she'riy matn tilini tilshunoslikning stilistika, pragmatika sohalarini nuqtayi nazaridan o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etayotganini yoritadi. She'riy matn tili nafaqat muallifning uslubiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi, balki davr ruhini, ijtimoiy muhitni va madaniy kontekstni ham tushunishga imkon yaratadi. Shu sababdan, zamonaviy o'zbek tilshunosligida badiiy asar tilini, xususan, she'riy asarlar tilini fonetik, leksik, grammatik va uslubiy jihatdan tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. She'riy matn tilining o'ziga xosligi shundaki, u keng obrazlilik, chuqur ma'no va ta'sirchanlik bilan ajralib turadi. Shuning uchun bu turdagi matnlarni lingvistik jihatdan o'rganish, ularning ichki tuzilishini, poetik vositalar yordamida qanday ma'no uzatayotganini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Til o'zining ta'sir etish vazifasini aynan badiiy adabiyotda namoyish etadi. Adabiyot esa so'z san'ati bo'lib, unda til vositalaridan san'atkorona foydalanishgina asarning badiiy barkamolligini ta'minlaydi, ijodkorning mahoratini belgilaydi. Shuningdek, maqolada she'riy tilning o'ziga xos fonetik, morfologik, sintaktik va semantik jihatlari ham tahlil qilinadi. She'riy matn tilshunoslik va adabiyotshunoslik chorrahasida turuvchi hodisa bo'lib, uning lingvistik va uslubiy imkoniyatlarini o'rganish bugungi ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri sanaladi. Bundan tashqari, maqolada she'riy matnning estetik ta'siri, uning o'quvchi tafakkuriga ko'rsatadigan ta'siri, hissiy va ma'naviy o'ziga xos jihatlari ham atroflicha yoritiladi. She'riy matn orqali ifoda etilgan fikrlarning mantiqiy va poetik tizimi ham muhim tadqiqot obyekti sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: she'riy matn, so'z, til birliklari, uslub, sinonim, antonim munosabat, stilistika, paralingvistika, ma'no, fonetik jihat, leksik jihat, morfologik jihat.

Kirish

Bugungi kunda tilni tadqiq qilish va o'zbek tilini yuksak madaniy tillar maqomiga ko'tarish borasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlariga ham vazifalar yuklaydi. Shu ma'noda she'riy matnlarni unda qo'llangan til birliklarining amaliy jihatlarini, uning pragmatik va stilistik xususiyatlarini tadqiq etish o'zbek tilshunosligining, xususan stilistikaning dolzarb masalalaridan biri bo'lib turadi. Hozirga qadar matnning ko'pginajihatlarini grammatik, jumladan morfologik vositalari semantik-stilistik va funksional-stilistik jihatdan o'rganilgan bo'lishiga qaramasdan, bu tadqiqotlar ko'lami she'riy matnlarning pragmatistik jihatlarini to'liq qamrab olgan emas. Vaholanki, she'riy matnlarda til birliklari ham o'ziga xos stilistik xususiyatlarga ega va u pragmatik jihatdan alohida tadqiq etishni taqozo etadi. O'zbek tilshunosligining hozirgi kundagi eng dolzarb masalalaridan biri badiiy asar tilini o'rganishdir. Badiiy asar tilini o'rganish yozuvchi va shoirning badiiy mahoratini yoritish asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham ulkan san'atkorlarning hammasi tilga alohida ahamiyat berib kelganlar va badiiy asar tilini asarning asosiy qimmatini belgilovchi muhim faktorlardan biri deb hisoblaganlar. Til jamiyatdagi kishilar orasida o'zaro aloqa quroli bo'lishi bilan birga, badiiy adabiyotning asosiy tasvirlash vositasi hamdir. Chunki tilning bir necha funktsiyasi bo'lib, shulardan eng muhimi uning kommunikativ funktsiyasi bo'lsa-da, biroq uning xabar berish, ayniqsa, ta'sir etish funktsiyasi ham juda muhimdir. Badiiy adabiyotda tilning ana shu ta'sir etish funktsiyasi katta ahamiyat kasb etadi. Badiiy adabiyot mana shu funktsiyani bajara olmaydigan tilsiz mavjud bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, til o'zining ta'sir etish funktsiyasini badiiy adabiyotda namoyish qiladi. Shuning

¹ Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini o'qituvchisi

uchun ham adabiyot soʻz sanʼatidir. Til vositalaridan sanʼatkorona foydalanishgina asar barkamolligini taʼminlaydi, ijodkor mahoratini belgilaydi. Stilistika alohida fan sifatida shakllangandan buyon funksional uslubshunoslik ham zamonaviy stilistikaning markaziy yoʻnalishlaridan biri sifatida soha tadqiqotchilarining eʼtiborida boʻlib kelmoqda. Kishilar oʻz ijtimoiy faoliyatida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo, ularni oʻz ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydi va qoʻllaydi.

Metodologiya

Tilimizdagi vositalarning bir nechalab koʻrinishlarga ega boʻlishi, sinonimik rang-baranglik shunday yoʻl tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining oʻziga xos uslubiy chegaralanishini taqozo qiladi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish stilistikada yangi sohani – funksional stilistikani vujudga keltirdi. M.N.Kojinaning taʼrificha, “Funksional stilistika – bu tilning turli muloqot doiralarida amal qilish qonuniyatlarini, inson faoliyatining u yoki bu sohalariga muvofiq kelish darajasini, shuningdek, funksional uslublar va boshqa funksional uslubiy koʻrinishlarda til vositalarining tanlanish meʼyori va muvofiqligi jamlanadigan nutqiy tizimni oʻrganadigan tilshunoslik ilmidir”. Soʻnggi vaqtlarda yirik yozuvchilar ijodini monografik planda yorituvchi va ayrim janrlarning xususiyatlarini, taraqqiyot tarixini oʻrganishga bagʻishlangan ilmiy ishlarda ham badiiy asar tilini oʻrganishga alohida eʼtibor berilayotganligi va badiiy asar tilining yozuvchi mahoratining tarkibiy qismi sifatida oʻrganilayotganligi bejiz emas.

Natija va Muhokama

Sheʼriy matnlar pragmatilistik tomonlari, funksional-stilistik xususiyatlarini tadqiq qilish juda qiziqarli mavzu hisoblanadi, chunki shoirlar uslubi oʻziga xos, juda taʼsirchan va obrazlarga boy boʻladi. Sheʼriy matnlarni tadqiqi jarayonida quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratmoq zarur. Leksik tarkib – Sheʼrlarda ishlatilgan tarixiy soʻzlar, dialektal yoki xalqona soʻzlarning qoʻllanilishi darajasi. Masalan: Qadim turkiy maqol bor:

Bel qolar, *betkay* ketar, derlar,

Umidli bu jahonda

El qolar, *beklar* ketar, derlar.

(E.Vohidov)

Lugʻaviy qatlamlar – Arabcha, forsha, ruscha yoki boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarning ishlatilish darajasi. Sheʼriy matnlarda oʻzlashma qatlamga oid soʻzlar faol qoʻllaniladi.

Masalan: Bosh olib mulki *fanodin*

Ketguchi jonlarmi yo

Tarki yurt etgan *xazon*

Faslidagi qushlarmikin?

(E.Vohidov)

Sheʼriyatida arabcha va forsha soʻzlar koʻproq poetik va falsafiy mazmun yaratishda, ruscha va boshqa tillardan olingan soʻzlar esa zamonaviylikni ifodalash uchun ishlatilgan. Bu lugʻaviy qatlamlarni tahlil qilish orqali shoir turli madaniy qatlamlarni birlashtirib, oʻziga xos sheʼriy uslub yaratganini koʻrish mumkin. Sheʼriy matn tahlilida shoir tomonidan qoʻllangan soʻzlarning shakli va maʼnoviy munosabatlari muhim oʻrin tutadi. Soʻzlovchining maqsadini toʻgʻri va estetik jihatdan jozibador tarzda ochib berish uchun soʻzlarning doimiy isteʼmoldagisini emas, balki estetik boʻyoqdor shaklini qoʻllashni maʼqul koʻradilar. N.Mahmudov “Sinonimlar til zanginligi va ranginligi koʻzgusi” nomli maqolasida sinonimlar haqidagi quyidagi fikrni ilgari surgan: “Til birliklari orasidagi sinonimiya munosabati tilday murakkab va muhtasham tizim tarkibidagi favqulodda muhim paradigmatic munosabatlardan biri boʻlib, bu munosabatning mavjudligi mazkur tizimning takomili va

taraqqiyoti darajasi bilan uygʻundir. Boshqacha qilib aytganda, tilning rivojlanganlik darajasining yuksakligini, demakki, uning zanginligi va ranginligini taʼmin etadigan muntazam va betimsol omillardan biri unda lisoniy birliklararo maʼnodoshlik – sinonimiya munosabati imkoniyatlarining koʻlamdorligidir. Oʻzbek tili ana shunday qadimiy va rivojlangan boy tillardan biri sifatida salmoqli miqdordagi sinonimik munosabatlar asosida birlashgan yoki birlashadigan soʻz gavharlari zaxirasiga sohib tildir.” Sheʼriyatning poetik maʼnodorligini taʼminlovchi leksik birliklar hisoblanadi.

Masalan: Har bir *kalla*,

Har bir *bosh*

Jaholatdan qoʻrqishi kerak.

Har *bir bola*,

Har *bir yosh*

Navoiyni oʻqishi kerak.

(E.Vohidov)

Farmon Toshovning sheʼrlari har qanday mazmunni qisqa misralar bilan ham ifodalay oladi.

Or, gʻururi bor kishi *ojiz va yoʻqsil* boʻlmas,

Dema, yaxshi-yomonning oʻrtasida chel boʻlmas.

Yaxshi bilan yomonni farqlay olmasa magar,

U – olomon, hech mahal *millat yoki el* boʻlmas.

(F.Toshev.)

Maʼlumki, har bir yozuvchi va shoirning, xususan, oʻz uslubiga va oʻz oʻrniga ega boʻlgan shoirning oʻziga xos tili boʻladi. Sanʼatkorning bunday oʻziga xos tili uning har xil usullarni, badiiy-tasviriy vositalarni, ayniqsa, til materiallarini qanday tanlay bilishda, qanday ishlatishda, ularni va ular orqali oʻzi aytmoqchi boʻlgan fikrni, oʻz gʻoyasini oʻquvchilar ommasiga qay darajada obrazli, aniq va ravshan qilib yetkaza bilishida koʻrinadi. Masalaga shu nuqtayi nazardan qaraganda, yozuvchi yoki shoirning tili va uslubini oʻrganish, umuman, ularning badiiy mahoratini oʻrganish bilan ham bogʻlanib ketadi. Shoir sheʼrlarining xalq ichiga tez singib ketishi va kitobxonlar tomonidan tezda yod olinishiga sabab sheʼrlarning sodda va shu bilan birga badiiy, hammabop va oʻtkir, ravon tilda yozilganligidadir. Tilning turli leksik qatlamlari, chunonchi xalq soʻzlashuv tili elementlari ham shoir tilining boyishida muhim manbalardan biri boʻldi. Shoir sheʼrlarini tahlil qilar ekanmiz, soʻz qoʻllashdagi oʻziga xos, yuksak mahoratining guvohi boʻlamiz:

Uning butun umri

Jumboqdan iborat,

U ayni adolat,

U ayni gʻorat.

U oqil *buzgʻunchi*,

U mohir *meʼmor* –

Inson suyagidan solgan imorat...

Yuqorida aytilganlar shoir tilining xalqchilligini, xalq soʻzlashuv tilida yanada soddaroq, jonliroq va taʼsirchanroq boʻlib borganligini koʻrsatadi. Xalq soʻzlashuv tili elementlari shoirning sheʼriy asarlarida asosiy nutq vositalaridan biri, asarda xalq tili ruhini ifodalovchi asosiy leksik-grammatik vosita hisoblanadi.

“Mana, men Lermontov yoshiga yetdim,

Bir shoir umrini yashadim chindan”.
Qancha qog‘ozlarning boshiga yetdim,
Va lekin Lermontov chiqmadi mendan.
(E.Vohidov)

Ushbu she‘riy parchaning uchinchi qatori: “Qancha qog‘ozlarning boshiga yetdim”, bu o‘rinda shoir juda ko‘plab qog‘ozlarni yo‘q qilib yuborganligini o‘quvchiga tezroq, tushunarli qilib berish uchun “boshiga yetdim” iborasini qo‘llagan. “Boshiga yetdim”, ya‘ni “boshiga yetmoq” iborasining adabiy tilimizdagi sinonimi “yo‘q qilmoq” ma‘nosidagi tushunchaga teng keladi. “Boshiga yetmoq” iborasi jonli mavjudotlarga nisbatan qo‘llanilsa “o‘ldirmoq” ma‘nosini beradi va aksariyat hollarda bu ibora jonli mavjudotlarga nisbatan ishlatiladi. Yuqoridagi she‘riy parchada esa Erkin Vohidov bu iborani jonsiz narsaga ishlatgan va she‘riy til ravonligini saqlab, o‘z fikrini lo‘nda ifoda etib bera olgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, she‘riy matnlarda leksik vositalarning lingvopoetik ifodalanishi badiiy-estetik qiymatining ayrichaligi bilan xarakterlanadi. Ijodkor ma‘nodosh so‘zlar hamda zid ma‘noli so‘zlarning lisoniy yoki nutqiy resursidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so‘zni tanlab qo‘llash orqali mazmunning eng nozik nuqtalari, qahramonning ruhiyati, tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha hayotiy ko‘rsatishga erishadi. Adib ma‘nodosh, zid ma‘noli leksemalar, leksik-frazeologik vositalardan unumli foydalanish bilan birga, tilni boyitishga qo‘shgan hissasi bilan ham e‘tiborlidir. Til - ijtimoiy hodisa sifatida kommunikativ, ekspressiv va kumulyativ funksiyalarni bajaradi. Badiiy nutq ham ayni vazifalarni o‘z zimmasiga olganligi bilan ahamiyatlidir. Bu jarayonda ekspressiv xususiyatning ustuvorligi kuzatilsa-da, kumulyativ vazifasi ham yozuvchilar ijodiy mahoratida yaqqol aks etadi. Ya‘ni shoir va yozuvchilarning ijod laboratoriyasida xalq tili elementlari qayta ishlanib, jilolanib, yana xalqqa taqdim etiladi. Bu bilan til imkoniyatlari, til resurslari boyib, avloddan-avlodga o‘tib borishi ta‘minlanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – с 25.
2. Bu haqda qarang: Mahmudov N. ”Sinonimlar til zanginligi va ranginligi ko‘zgusi”. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati, 1-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 5
3. Чел - ажратувчи йўлак.
4. Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Фил.фан.док... дисс. – Тошкент, 2005. – 256 б.
5. Яхшиева Г.Т. Ўзбек тилида фонографик воситалар. Филол. фан. ном. дис. автореф. – Т., 1997.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли, 2 – жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.67.
8. Худойберганова Д.Ёзувчи услуби ва насрий матннинг лисоний хусусиятлари.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. №6. –Б 65.
9. Худойберганова Д.С. Семантический и стилистический анализ конструкций уподобления в узбекском языке. Автореф. дис....канд. филол. наук. — Ташкент:ТАИ. 1989. -22 б.
10. Қосимова М. Бадий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари: Филол.фан.ном... дисс. – Тошкент, 2007. – 135 б.
11. Қурбонов С. “Шовқин ” романида образлар тизими // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. №4. –Б. 99-104.

12. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол.фанлари д.ри...дис. – Тошкент: 2009.
13. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати («Кеча ва кундуз» романи мисолида). Филол. фан. номз....диссертацияси. – Тошкент: ТАИ. 2000. -142 б.
14. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б.80.
15. Каримов С.А. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол.фан.док... дисс. – Самарқанд, 1993. – Б. 293.

